

Holokaust u nemačkom porodičnom sećanju

Harald Velcer

Sećanje je kao pas,
koji legne gde god hoće

Cees Nooteboom

Pokušaj da se odgovori na pitanje kako će se ljudi sećati događaja iz prošlosti u budućnosti, veoma je smeo poduhvat. Sociolozi su do sada uvek grešili kada bi predviđali društveni razvoj, a mi zapravo znamo da je sećanje na prošlost veoma fleksibilan poduhvat, koji ima više veze sa stanjem i zahtevima sadašnjosti, nego s tim šta se dogodilo u istoriji. I dalje: šta bi trebalo da budu indikatori za procenjivanje budućeg stanja odnosa, u kojoj će se neko kroz pedeset godina sećati nacionalsocijalističkih zločina protiv čovečanstva. (Autor koristi reč „Gestalt“ – koju smo ovde jednostavnosti radi preveli sa „stanje odnosa“ - u smislu psihološke „geštalt-teorije“, u kojoj se kod nas inače pojam „geštalt“ ne prevodi. – Prim. prev.).

Dvadeseti vek je isprovocirao dva odlučujuća saznanja, koja su u neposrednoj vezi sa našom temom: Prvo se sastoji u tome da katastrofalni i genocidalni razvoji nisu nikakvi pojedinačni izgredi jednog inače linearno sve progresivnijeg civilizacijskog procesa, nego potencijali koji se šire tom progresijom; drugo, da neki društveni razvojni procesi, na koje niko nije računao, mogu da se razviju čudovišnom brzinom. Potonje važi za dinamiku sa kojom se nacionalsocijalističko društvo razvilo i sprovelo svoju opciju za izvođenje najvećeg zločina u istoriji, a isto tako za iritirajuće, brze i posledicama bogate procese transformacije, koje su naročito istočnoevropske zemlje doživele u toku poslednje decenije 20. veka.

Oba saznanja bi u najmanju ruku mogla da se zamisle kao da i narednih pedeset godina potencijalno imaju pripremljene *men made desasters*, koji mogu u pogledu holokausta da izmene značaj koji mu pridajemo – da ne pominjemo mogućnost da neka buduća katastrofa dostigne takvu dimenziju da ne ostavi više nikog ko bi mogao da se seća. Ukoliko holokaust sadrži jednu poruku,

onda je da je sve to moguće, da su civilizacijski sistemi podrške daleko slabiji naspram neizmerne nehumanosti, nego što se ranije usuđivalo da se strepi, a ja verujem, kao što se i naknadno usuđuje da se strepi.

Moja principijelna skepsa u odnosu na skiciranje obrisa jednog budućeg sećanja prema tome i sama je predmet koga se treba sećati. Pola stoleća, koje je već prošlo od holokausta, pokazalo je koz kakve je promene stanja odnosa i tumčenja taj događaj prolazio u kolektivnom sećanju, čak i ako se posmatra samo zapadno-nemačko, a posle celokupno nemačko sećanje.¹⁾ Uostalom, čini mi se da su u odnosu na promene kulture sećanja, kolektivna sećanja, sve dok još budu postojali pripadnici generacije koja je to doživela, svakako fleksibilnija od individualnih sećanja, a valjalo bi se čuvati da se ne pobrkaju ta dva područja socijalnog sećanja. Ako u Nemačkoj, u međuvremenu, u odnosu na politiku sećanja, prošlosti i spomena postoji objavljena i praktikovana norma sećanja na nacionalsocijalističke zločine i pomen žrtava, to ne kazuje ništa o tome kako se ljudi u sferama, koje nisu javne, na primer, unutar porodica, sećaju te iste prošlosti i kako se istorija doživljavanja i iskustava „Trećeg rajha“ zapisuje unutar transgeneracijskog lanca prenošenja, kakvu ulogu u njoj igraju zločini i koje mesto u njima zauzima sećanje na holokaust.

Sebastijan Hafner je u svojim sećanjima na vreme između 1914. i 1933. godine ukazao na „razliku u intenzitetu istorijskog zbivanja“²⁾ i pod tim podrazumevao, da istorijski događaji pogadaju pojedine biografije veoma različitom žestinom i značajem sećanja – već prema individualnoj životnoj dobi, društvenoj poziciji, političkoj orijentaciji, mogućnostima delovanja, kojima se raspolaze, itd. Takve razlike u intenzitetu doživljavanja i shodno tome sećanja, mogu rekonstruisati samo na osnovu biografskih analiza, na šta je Hafner takođe ukazivao. Kada izumre generacija koja je lično doživela neki događaj, kao što je to sada slučaj sa krivcima, žrtvama i posmatračima holokausta, za istraživanje sećanja (a, naravno, naročito za budućnost sećanja) postavlja se pitanje, kako će se iskustva, doživljaji i tumačenja prenositi na sledeće generacije, i zajedno s tim, kakve će se slike o „Trećem rajhu“ i holokaustu održavati u životu s one strane znanja stečenog na nastavi istorije i u memorijalnim centrima putem komunikativnog tradiranja.

Ja, u nastavku uz pomoć dva odlomka iz razgovora iz dva istraživačka projekta³⁾ koja su se bavila prenošenjem nacionalsoci-

jalističke prošlosti u razgovoru između generacija, pre svega nešto šire želim da se bavim tim pitanjem. Na kraju bih onda pokušao da iznesem neka razmišljanja o mogućoj budućnosti sećanja. Da odmah kažem: nasuprot rasprostranjenim mišljenjima, ni nacionalsocijalistički zločini, ni holokoust u nemačkom porodičnom sećanju ne igraju nikakvu značajnu ulogu – što je posve u suprotnosti sa sećanjima u kojima se sami članovi porodice pojavljuju kao žrtve „trećeg rajha“, kao svakodnevni borci otpora, nikada, međutim, kao „nacisti“. Počnimo sa bivšom učiteljicom Martom Štah, rođenom 1920. godine, koja je na pitanje, kako je ona zapazala progon jevrejskog stanovništva u Nemačkoj, odgovorila:

„Da, pa mi smo imali malo Jevreja. Radnje su zatvarane, ali na osnovu toga se nije moglo saznati ništa o tome, što se događalo u gasnim komorama. Dakle, jeste, imali smo sasvim, sasvim malo Jevreja. To zapravo i nije toliko upadalo u oči. Potresna je bila ta „Kristalna noć“, a u našoj školi iznenada više nije bilo rabinove kćerke. (‘Kristalnom noći Imperije’ – *Reichskristallnacht* – u Nemačkoj je nazvana noć od 9. na 10. novembar 1938. godine, kada su počeli centralno rukovođeni pogromi, spaljeno i srušeno 1.400 sinagoga i ubijeno prvih nekoliko stotina Jevreja. – Prim. prev.). Ali ona je bila jedina Jevrejka u višim razredima našeg liceja, koju sam poznavala. A ona je mogla i da se iseli nekuda ili tako nešto. Pa, nekima je uspelo. Da li je ona bila uhapšena ili se iselila, to mi nismo mogli da ustanovimo. Pa mi i nismo imali nikakav lični kontakt, ona je bila šest godina starija od mene u nekom drugom razredu, dakle ja nju nisam poznavala, a ni ona mene ne bi prepoznala.“ (Štah, 415-431.)

Već na početku razgovora, gospođa Štah je naglasila „Jevreja u mom užem krugu poznanika bilo je manje“ (99), ovde ponavlja da je u njenom okruženju bilo „sasvim malo Jevreja“. Posle njenog ukazivanja na nepostojeću vezu između zatvorenih radnji i gasnih komora, ona još jedanput ukazuje na situaciju u kojoj u njenom sopstvenom, socijalnom okruženju sad ima samo „sasvim, sasvim malo Jevreja“, zbog čega njihovo sukcesivno nestajanje „zapravo /.../ i nije tako padalo u oči“. U toku sledećih rečenica to je samo još „jedna jedina Jevrejka“ koju je gospođa Štah poznavala, a čak i to jedino poznanstvo jedan trenutak kasnije odmah opet opoziva zbog generacijske razlike: „dakle, ja nju nisam poznavala.“ Od poznavanja postaje ne-poznavanje, što korespondira sa ne-znanjem

onoga što je prethodilo. („Da li je ona bila uhapšena ili se iselila, to mi nismo mogli da ustanovimo.“).

Na kraju tog kratkog pasusa nikoga više nema, a sa sigurnošću se može reći da gospođa Štrah proces isključivanja iz zajednice, deportaciju i uništavanje Jevreja, na osnovu gledišta nejevrejskog stanovništva, jezički zgusnuto prikazuje egzaktno. Prvo od „malobrojnih Jevreja“ postaje „veoma malo Jevreja“, a na kraju ostaje jedna jedina Jevrejka koju gospođa Štah posle više i ne poznaje i koja nestaje u nekakvoj Nedođiji. Dok gospođa Štrah želi da izrazi da u svom mestu, u svom socijalnom okruženju, ona sama nije bila konfrontirana sa zločinom, ona narativnim oblikom svog pripovedanja strukturalno rekonstruiše proces uništavanja. Taj odlomak, dakle, pokazuje opstajanje strukture nestajanja, može se reći i da predstavlja negativno sećanje ili, kako reče Rajnhard Koselek, šupalj oblik sećanja.

Prikaz Marte Štah je prototipičan za to, kako je uništavanje jevrejskog stanovništva predstavljeno u nemačkim razgovorima na tu temu: Jevreji se u našim intervjuima i porodičnim razgovorima javljaju samo do njihovog „odseljenja“, odnosno, do „Kristalne noći“, da bi posle 1945. godine pojedinačno opet nastupali u pripovestima kao krunski svedoci da naši pripovedači ili njihovi srodnici ni po čemu nisu bili krivi. Tako, na primer, Matilda Bek, rođena 1924. godine, u toku porodičnog razgovora, priča da je njen otac bio „stari borac“ NSDAP, (Nacionalsocijalističke Radničke Partije Nemačke, Hitlerove Nemačke. – Prim. prev.) i vođa mesne grupe i uvek u potpunosti ubeđen „u stvar“. Svejedno se, kako izveštava, posle rata događa sledeće:

„Kad se moja sestra udavala 1946., došla je jedna Jevrejka i rekla da su, eto, vremena bila teška i rekla mojoj majci: ‚A ako vam nešto treba, samo recite, možda mogu da organizujem pakete za pomoć ili tako nešto, jer ni on mene nije prijavio.‘ (Fo9G, 329-333).

Takve priče uostalom nemaju samo funkciju da delovanje pripovedača i njegovih srodnika prikaže u dobrom svetlu, oni istovremeno takođe dokumentuju da je svakako bilo i preživelih, i kao takvi „jevrejski poznanici“ ponovo nastupaju odmah posle rata:

„Meni je jednom posle rata rekla jedna gospođa, koja je bila udata za Jevrejina, a on je sve izdržao, iako su ga na kraju odvucli u Terezienštat, dakle, on se još nije bio ni vratio, a ja sam je upoznala 1946. godine, pa mi je ona rekla: ‚Da, pa i oni su svi ljudi!‘ Ima pravo, i oni su ljudi baš kao i mi!“ (GDII, 488-492).

Brojnije od takvih priča o svedocima koji su ostali živi, su pominjanja i pripovedanja o jevrejskim učenicama i učenicima iz iste škole, o lekarima, trgovcima ili trgovcima stokom, prema kojima se imao prijateljsko-lojalan odnos, sve dok se, eto, nisu „odselili iz zemlje“. U tim pričama se kontinuirano reprodukuje stereotip da su jevrejski Nemci svi pripadali imućnim slojevima stanovništva, kojima su „iseljenja iz zemlje“ finansijski bez daljeg bila moguća: Ako se priča da se neki školski drug „iznenada“ više nije pojavljivao na nastavi, onda se automatski ukazuje na zanimanje oca, kao kod Lore Renc, (1916. godište), koja o „poslednjoj Jevrejki“ iz svog razreda izveštava na sledeći način:

„Lili Šnajder, otac joj je bio lekar u zdravstvenoj službi, oni su stanovali u Klefeldu. Tu su uopšte stanovali imućniji ljudi u Klefeldu, svi su Jevreji uglavnom stanovali tamo. Ali oni su još mogli da se isele.“ (F13Z2, 39-58).

Prikazi savremenih svedoka se međusobno jedva razlikuju u tom pogledu. I slično, kao što u priči gospođe Renc antisemitskom toposu o „bogatim Jevrejima“ prethodi konstatacija „oni su još mogli da se isele“, u većinu priča savremenih svedoka se uliva ukazivanje na finansijske mogućnosti lica i porodica, na koje se to odnosilo, na njihovo bekstvo još pre početka Drugog svetskog rata.

Ni u jednoj od priča savremenih svedoka, koje smo mi intervjuisali, ne govori se o diskriminacijama koje su prethodile bekstvu. Bekstvo se pominje samo kao takvo, čini se, međutim, da nema potrebe za bližim objašnjenjem. Ali čak ni „bekstvo“ nije pojam koji koriste svedoci tog vremena. Oni govore da su se „Jevreji“ „iselili“ ili da su „kidnuli“, da su „zbrisali“ ili da su „odmaglili“. I u vezi s tim se uvek nanovo pojavljuje „novac“: „Ti Jevreji“, koji su posedovali jednu konfekcijsku radnju, a sa kojima je njen otac saradivao, tako izveštava Vilhelmina Brinkman, (F30Z, 74-85) su „kidnuli“, „u Ameriku ili tako nešto, zar ne? Jer oni su imali novaca, ti ljudi su imali novaca.“⁴⁾

Gospođa Haze, (1920. godište) za razliku od toga, ne samo da se vraća na uopštavanje o „bogatim Jevrejima“, nego neskriveno otkriva i druge antisemitske stereotipe. Tako priča da je njen otac, dvadesetih godina, ponekad ujutro čitao nekrologe u novinama i govorio: „Toga na savezi ima Kon“. Taj očev komentar joj je u početku bio tajanstven, kasnije joj je, međutim, smisao postao jasan: „Kasnije sam saznala kako je on /taj Kon/ stalno davao na zajam mnogo novaca sa zelenoškim kamatama.“ (F35Z, 442-443).

A u njenim pričama se takođe javlja i stereotip o „kukavičkim, poniznim Jevrejima“: „A ta deca dakle, ta jevrejska deca bila su nekako drugačija od nas. Dakle, oni su bili nekako drugačiji. Ja sad ne mogu da vam kažem kako, ali taj jedan dečko, na primer, bio je kukavica /.../ dakle, taj se uvek bojava i ‚molim te nemoj, molim te nemoj‘ tako je ponizno kukao.“ (F35Z 409-416.) Preklinjanje tog dečaka gospođa Haze oponaša, a da se ni za trenutak ne ustručava. Da je njegovim očajnim molbama morao da prethodi nekakav napad, da je, dakle, imao razloga da se boji, ništa od toga se ne pominje.

Stereotip o „bogatim Jevrejima“, koji su se još pre početka rata „iselili“ - obično u Ameriku - češće se nalazi u sećanjima svedoka tog vremena nego u pričama njihove dece. Ali, takođe i kad se pripadnici potonje generacije sećaju priča svojih roditelja, to uopštavanje se javlja uvek nanovo. Tako, na primer, Kurt Jung, obaveštava da su njegovi roditelji poznavali „takođe i mnoge jevrejske porodice“, koje su „u Hanoveru bili poslovni ljudi, je li, a koji su se tokom vremena opet pojavljivali. Mnogi su se još pre početka rata iselili u Ameriku, pa su se posle ponovo vratili, veliki poslovni ljudi.“ (F13K, 144-147.)

Nije to, međutim, samo uopštavanje o „bogatim Jevrejima“, koje je prihvatila generacija dece. Isto tako nepokolebljivo, kao što su ih koristili svedoci tog vremena, takođe i pripadnici generacije dece koriste nacionalsocijalističke kategorije o „Polu-“, ili „Četvrtjevrejima“. Pri tom se ti pojmovi obično ulivaju tek uzgred. Ni na jednom mestu se ne ukazuje na poreklo ili funkciju te kategorizacije. Uzgred i potpuno, kao da se to samo po sebi podrazumeva, u intervjuima se razlikuje između „Jevreja“ i „Nemaca“. Tako, na primer, priča Birgit Rot, (1939. godište):

„Ja ne znam zašto su oni hteli da isteraju Jevreje, Jevreji su zapravo bili najuspešniji poslovni ljudi, oni su zapravo imali velikog udela ranije ovde u Nemačkoj, zar ne? Svuda velike trgovačke radnje i Nemci su tu radili.“ (F12K, 106-109).

U tom pasazu intervjuja mnogo toga je karakteristično: on nije otvoreno antisemitski. Naprotiv, sa izjavom da su „Jevreji“ „najuspešniji poslovni ljudi“ pokušava da se na samom početku objasni izraženo nerazumevanje. Ali ne samo što sa pitanjem „zašto su hteli da Jevreje isteraju napolje“ ostaje zamagljena činjenica da se radilo o masovnom ubistvu, a ne o proterivanju. „Nemci“ se pojavljuju samo kao oni koji su radili za jevrejske poslovne ljude – ko su

„oni“ koji su hteli da „Jevreje isteraju napolje“ ostaje otvoreno. Ali se takođe zadržava i principijelno razlikovanje između „Jevreja“ i „Arijevac“ u obliku diferencijacije između „Jevreja“ i „Nemaca“. To što je sagovornica nameravala da dâ kao kritičnu izjavu u istom mahu sadžala je antisemitske stereotipe i nacionalsocijalističke karakterizacije: Jevreji se ne posmatraju kao Nemci.

Antijevrejsko zakonodavstvo, eksproprijacije, deportacije – sve to čini se kao da se odigravalo u okviru nečeg što se samo po sebi podrazumeva i što nije upitno, kao da to nije bilo vredno spomena i shodno tome nije na odgovarajući način reprezentovano u sećanju. Drugačije se odnosi prema „Kristalnoj noći“, koja se kao po značaju izdvojeni datum često javlja u pričama – ali baš samo kao datum, a ne kao sastavni deo nekog sopstvenog doživljaja. Ukoliko im se postavi pitanje o tome, kažu da negoduju zbog toga što se dogodilo, ali se odmah žure da izjave da su o tome saznavali samo posredno – ili zbog toga, što su bili isuviše mladi da bi shvatili šta se događa, ili što baš toga dana nisu bili tu: tako gospođa Drake priča da se „Kristalna noć“ njoj prikazala baš kao novogodišnja noć. Ja sam uvek mislila, to je bila novogodišnja noć. Pa ja nikad nisam znala da je to bila „Kristalna noć.“ (F20ZZ, 44-46.)

Druge svedokinje i svedoci tog vremena obavestili su samo o svojoj slučajnoj odsutnosti.

Gospođa Bitner: „Tog dana ja baš nisam bila tu.“

Pitanje ispitivača: „Niste bili u Hanoveru?“

Gospođa Bitner: „Jesam, u Hanoveru jesam, ali bila sam bolesna. Ležala sam u krevetu i imala grip.“ (Bitner, 130-133)

Gospođa Rake: „Ja sam tada stanovala u Klefeldu i mi smo retko dolazili u grad.“

(Rake, 348-349)

Gospodin Liders: „U vezi „Kristalne noći“ ja ništa nisam primetio. Ja sam tek sutradan video šta se sve dogodilo.“ (Liders, 652-654)

Gospodin Konrad: „Pa, to je uradila samo jedna veoma mala grupa /.../.“

Pitanje ispitivača: „Pa mora da se nešto videlo?“

Gospodin Konrad: „Jeste, naknadno. Videle su se razrušene sinagoge.“ (Konrad, 639-643)

Na ovom mestu možda je vredno da se pomene nalaz da je od ukupno 2.535 priča, koje su ispričane u okviru studije o više generacija, samo 203 tematiziralo progon jevrejskog stanovništva,

postojanje logora i prinudni rad, itd. I to obično tek na naknadno pitanje onog koji je vodio intervju. Pri tom se priče iz vremena između 1938. i 1945. iznose još ređe – one tretiraju hrabro pružanja pomoći od verbalnog suprotstavljanja sve do „sakrivanja Jevreja“⁵⁾ – ili priča o prijateljskom odnosu prema prinudnim radnicima, sa kojima se, na osnovu tih predstavljanja još i danas ostalo u kontaktu. Pred pozadinom tih priča će pitanje obeštećenja prinudnih radnika, koje se naširoko diskutuje u medijima, kod većine pripadnika generacije svedoka onog vremena naići pre svega na čuđenje, jer pripovedačice i pripovedači ni na koji način ne ukazuju da je u sistemu prinudnog rada bilo šta bilo zločinačko. Za njih to je bilo i jeste vremenski specifična konstelacija, koja ni po čemu nije problematična. Albert Even, (1920. godište) priča priču koja sa njegovog stanovišta treba da dokumentuje do koje mere je njegova porodica postupila na pravičan način sa prinudnim radnicima:

„Tada je ujutro ušao jedan policajac /.../ Onda je odmah hteo da udari našeg Poljaka, našeg Alfreda, pa onda po mogućnosti da ga istuče u kuhinji. A tada je moj otac skočio i rekao: ‚Stani! Šta se tu događa? Prvo bih hteo da znam, šta se tu događa, a drugo, ako treba neko da ga bije, onda to određujem ja! On radi svoj posao i ja ne znam zašto bi trebalo da dobije batine!‘ Da, on je bio tu kod komšinice, a ona ima jednu studentkinju iz Rusije, pa je onako malo s njom očijukao. Možda je bilo i malo više od toga, u svakom slučaju, ona je to sada prijavila, pa je zbog toga trebalo da bude istučen.“ (F40G, 928-939).

Tri elementa priče Alberta Evensa su tipična za priče u kojima se radi o prinudnim radnicima: nedostatak svakog konteksta, zašto je uopšte bilo moguće da se zapošljavaju prinudni radnici, korišćenje prisvojne zamenice („naš Alfred“) koji istovremeno razjašnjava hijerarhijske odnose i dozvoljava da se usput proveje i humano-solidarna komponenta, a na kraju naglašavanje da se prema tom čoveku uvek postupalo dobro. Po načinu pominjanja komšinice, („ona je takođe imala jednu studentkinju iz Rusije“) postaje jasno da Albert Even zapošljavanje prinudnih radnika smatra isto tako samo po sebi razumljivim, kao nekakvu razmenu učenika. Konflikt sa policajcem se uostalom ne vrti oko toga da li Alfred sme da dobije batine, nego oko toga kada i ko sme da ga bije.

Odnos prema „stranim radnicima“ se prikazuje kao harmonično-prijateljski – ukoliko to, što se istovremeno naglašava, ne dovodi osobu u opasnost da bude denuncirana i zbog toga izložena represalijama. Za kuhinjski sto prinudni radnici dakle nisu smeli da sednu, („ovde je stajao veliki sto za obedovanje za nas, a Alfred je sedeo u ćošku“ (Alber Even), ali inače se s njim postupalo dobro. Taj harmonični odnos se, međutim, menja u vreme okupacije, (autor pod okupacijom podrazumeva okupaciju Nemačke od pobedničkih savezničkih trupa, - Prim. prev.); kada se oslobođeni prinudni radnici iznenada shvataju kao pretnja. Tako Margarete Haze, rođena takođe 1920. godine, kaže da „Poljaci“ više nisu radili, čim su došli „Amerikanci“. „Oni su rekli: 'Sada možemo da se osvetimo! Sada ste vi na redu!' A to su i učinili. Doduše ne odmah, ali tokom vremena postali su sve bezobrazniji. U svakom selu su sebi izabrali jednog predvodnika koji je morao da govori u ime svih. Ovde je to bio Viktor, koji je tako dugo radio kod Hermana. Oko njega su se okupljali Poljakinje i Poljaci da bi se dogovorili o svojim planovima protiv Nemaca.“⁶⁾ Gospođa Haze zatim izveštava da se „Poljaci“ od nekog vremena nisu više pridržavali čak ni noćne zabrane izlaska koju su uveli Amerikanci, posle čega se požalila „jednom američkom podoficiru“: „On me je pozvao da se s njim odvezem do Poljaka. Predvodnik Viktor je odmah dotrčao sa bocom rakije u ruci još i pre nego što smo išta stigli da kažemo američki podoficir je iskočio iz džipa i meni doviknuo da kažem Poljaku da /noćna zabrana izlaska/ važi za sve. Tek što sam to prevela, Poljaci su me ismejivali, a Viktor je podoficiru pružio bocu. On se zbog toga toliko naljutio da je bocu šutnuo nogom tako da se razbila na kaldrmi. Tako su Poljaci videli da oni više ne mogu da vode glavnu reč!“ (F35Z, 1896-1925).

Potpuno neprelomljena perspektiva nadmoćnosti, iz čijeg ugla obaveštava gospođa Haze, jednako ne zahteva komentar, kao ni totalni nedostatak bilo kakve svesti krivice u odnosu na bivše prinudne radnike. Analogne priče se počesto javljaju u našim intervjuima, pri čemu su pre svega Rusi i Poljaci objekti prezrivihih opisa, o njima gotovo istovetno izveštava i Saul K. Padover, koji je od 1944, do 1945. godine, kao oficir jedne američke jedinice psihološkog vođenja rata, vodio intervjuje u okupiranoj Nemačkoj. Padover opisuje da su mnogi oslobođeni prinudni radnici prema Nalcima pokazivali „besprimerenu i besprimerno zasluženu

mržnju“, ali da „začudo“ nisu činili bilo kakve činove osvete.⁷⁾ On opisuje niz slučajeva kako su se Nemci, slično kao gospođa Haze, ponašali ljutito zbog, po njihovom mišljenju, bezobraznog ponašanja naročito Poljaka i Rusa, pa su trčali u američke komandanture da se žale.

Meni se na prvom mestu kod navedenih primera čini važnim, sve do dana današnjeg nesalomiv stereotip, u kome trajno dejstvo pokazuje rasistička propaganda o „boljševičkom, manje vrednom čoveku“. Na drugom mestu, u opisima nedostaje bilo koji oblik empatije prema žrtvama nemačke ekspanzije i procesa uništavanja – pripovedači i danas govore u istom duktusu šizoidne samopravičnosti, koja odgovara njihovom zapažanjima i delovanjima kao savremenika. Primeri prenose utisak o tome, na koji se način u nemačkim porodicama sećaju nacionalsocijalističkih zločina: naime, nikako ne kao na zločine. Pogrešno, međutim, misli onaj, sada očekuje da će generacija dece i unuka kritički reagovati na skicirane prikaze: jer priče i opisi baba i deda retko kada nailaze na prigovor, već mnogo češće na odobravanje. U 26 od 40 ispitanih porodica čak se može zapaziti da se priče, koje su ispričali dede i babe, nanovo kombinuju, prepričavaju se herojske priče i priče o otporu, u kojima antisemiti postaju „zaštitnici Jevreja“, a činovnici gestapoa borci pokreta otpora.⁸⁾ Kao ilustracija tog fenomena nekakve „kumulativne herojizacije“ navešćemo samo jedan primer: Gospođa Janovic, 1927. godište, priča o, kako ona kaže, esencijalnom doživljaju: „nestajanju jedne jevrejske porodice, sa kojom su moji roditelji gajili prijateljske odnose i koja je potom 1939. godine, takoreći u poslednjem trenutku, otišla u inostranstvo. Takođe i uz pomoć mojih roditelja.“ (F36ZZ, 171-177). Pri kraju intervjua se žena, koja vodi intervju, još jedanput vraća na tu priču i pita u čemu se konkretno sastojala pomoć njenih roditelja. Gospođa Janovic priča:

„Dakle, oni su mogli da se iseles sasvim regularno. I to je baš to, u čemu smo mi njima mogli da pomognemo sa potrebnim papirima. Brat moje majke bio je čovek vlasti. I nekako je onda dospeo u upravni aparat gestapoa, iako je majka stalno pokušavala da ga odgovori od toga. Ali to joj nije uspelo. Taj zapravo i nije bio neki nacista, ali je, razume se, stupio u partiju, ja mislim da se prosto radilo o finansijskoj koristi. Verovatno je tamo mogao dobro da zarađuje. U svakom slučaju, ja znam da je sedeo na nekom mestu

na koje su stizali zahtevi za iseljavanje Jevreja, i na taj način on je pomogao i da se isele, pa čak da ponesu predmete svog domaćinstva i sve ostalo.“ (F36ZZ, 607-624).

Iako pred pozadinom takvih „odnosa“ prema vlastima, (po svoj prilici berlinskoj Imperijalnoj centrali za jevrejsko iseljavanje), u kojoj je radio ujak gospođe Janovic, nije neverovatno, da je porodica Janovic pomogla jednoj „prijateljskoj“ jevrejskoj porodici prilikom formalnosti u vezi iseljavanja, ipak ostaje upadljivo da je kontekst tog događaja potpuno neproblematičan za ženu koja priča. Ona, doduše, smatra da je potrebno da objasni zašto je njen ujak bio u gestapou, pogotovu što „zapravo nije bio nacista“, ali u centru njene priče stoji podrška, koju njena porodica uz pomoć činovnika gestapoa pruža jevrejskoj porodici. Ideja dostojna pažnje, ovde je, kao i u mnogim analognim pričama, da se okviri opisanih radnji isto tako ne shvataju kao problematični, kao ni funkcije u kojima nastupaju pojedini akteri: progon i proterivanje jevrejskog stanovništva je u tim pričama prosto činjenično stanje koje niti detaljno treba da se objasni, niti je na bilo koji način problematično. Pripovedačima je jedino važno da mogu da istaknu da su oni lično ili lica koja su im bila bliska, unutar tog datog okvira, bili voljni da pomognu i da su se angažovali.

Značaj takvih priča za prenošenje prošlosti neposredno može da se izvuče, kad Matijas Janovic, rođen 1955. godine, u pojedinačnom intervjuu koji se vodi sa njim, dolazi do zaključka da je „Sve to, naravno, komplikovano. Pa bilo je priča o otporu sve do unutar gestapoa. To je, naravno, upravo taj problem kada se, dakle, krećeš unutar diktatura, da je onda ponekad potrebno, dakle, da se vode dvostruke strategije.“ (F36KI, 363-367)

Mi ovde imamo posla sa potpuno cirkularnom argumentacijom: jedan član porodice čak ni onda nije „nacista“, ako se unutar gestapoa bavi „iseljavanjem“ Jevreja. Naprotiv, sa stanovišta gospođe Janovic, on koristi svoju poziciju da bi pomogao. Njen sin sad generalizuje taj primer kao opšti nalaz da u totalitarnom sistemu povremeno može da bude nužno da se bajagi učestvuje da bi se onda pružao otpor – tako da ujak gospođe Janovic u očima njegovog unuka-sestrića nije više samo neki činovnik gestapoa spreman da pomogne, nego neko ko pruža otpor *na taj način* što postaje činovnik gestapoa.

Kumulativne percepcije heroizma često se sprovode zapanjujuće brzo i bez okolišanja, a pri tom se izbrišu zapravo problema-

tični aspekti priče i aranžiraju novi plotovi, koji redukuju fazetama bogati i ambivalentni, često problematični materijal pripovedanja i izvorne priče na moralno jasne radnje dedova i baba – i to jasno pozitivno. Međutim, iz čega rezultira ta potreba unuka da svoje dede i babe pretvore u junake svakodnevnog otpora? Takvo prepričavanje priča, koje su se čule, vrši se upravo zbog toga, što pripadnici generacija dece i unuka u intervjuima obično ne dozvoljavaju da se pojavi sumnja u to da je nacionalsocijalizam bio zločinački sistem i da je holokaust bio neizmerljivi zločin. To standardizovano ocenjivanje nacionalsocijalističke prošlosti stečeno kroz nastavu istorije, kroz medije i javnu kulturu pomena, ne samo da se lomi na pitanjima proizašlih iz toga kakvu su zapravo ulogu igrali dotični deda ili baba u to vreme, već takoreći izaziva subjektivnu potrebu da se sopstvenom dedi ili babi pripiše uloga onog drugog, „dobrog Nemca“ unutar nacionalsocijalističke svakidašnjice. To naročito važi za dobro informisane pripadnike generacije unuka, od kojih jedan kaže: „Prosto prevazilazi moju maštu, da je moj deda bio učesnik tih stvari.“

I ovde se pokazuje paradoksalna posledica uspelog prosvetavanja u vezi nacionalsocijalističke prošlosti: što je sveobuhvatnije znanje o ratnim zločinima, progonima i uništavanju, to jače porodične obaveze na lojalnost zahtevaju da se razviju priče koje dozvoljavaju da se to dvoje spoji – zločini „nacista“ ili „Nemca“ i moralni integritet roditelja i baba i deda. Takvu dvostruku funkciju mogu da ispune samo takve priče, koje rođake ocrtavaju kao ljude koji, doduše, oprezno, ali smelo, prevazilaze norme onog vremena i koji su sa svojim praktičnim držanjem delovali protiv sistema, čak i ako su svojom pripadnošću partiji i funkcijom bili sve drugo, samo ne protivnici sistema.

Fenomen kumulativnog heroiziranja baca svetlost na okolnost da je kognitivno poznavanje istorije nešto drugo, a ne inventar slika i predstava o nekakvoj prošlosti koja se prenosi u okviru emocionalno uzburkanih situacija pripovedača, u okviru kojih slušaoci grozničavo učestvuju i pate takođe i na kraju zajedno sa drugima mogu da se obraduju što danas i ovde svi zajedno sede za istom stolom i mogu da razmene misli o svojoj prošlosti. Ukratko: ovde, jedno nasuprot drugom, stoje kognitivno znanje i emocionalne izvesnosti, i te dve dimenzije istorijske svesti ne postoje nezavisno jedna od druge, nego mogu međusobno da se

upuste u zloslutne veze. Moja hipoteza je da zajednice sećanja, kao istorijske slike i tumačenja preneti na porodice sačinjavaju okvir u kome mogu da se uredno smeste i drugde preneti istorijska saznanja. Drugačije rečeno: taj okvir određuje način kako se koristi sopstveno saznanje o nacionalsocijalizmu i holokaustu. To postaje neporecivo očigledno ako jedan 21-godišnji upitanik, o svojim saznanjima o imperijalnim nacionalsocijalističkim partijskim kongresima komentariše ovako: „Pa to je bilo super kako su uspeli sve to! Kako su svi vikali ‚Hajl Hitler‘ i ‚Zig hajl!‘ A to oduševljenje ljudi nekako je fascinantno, koliko je taj narod samo bio snažan. Pa, svi su nas se plašili!“ Do sada najpotresniji dokument o odnosu znanja i njegovog korišćenja stigao je do mene u vidu jednog pisma višeg prosvetnog savetnika rođenog 1943. godine, koji u tezama o nacionalsocijalističkoj prošlosti između ostalog saopštava: „Strani radnici /7 do 10 miliona/ svojim radom za Hitlera bitno su doprineli produžavanju rata sve do maja 1945. godine. /.../ Nemačka je za svakog ubijenog Jevrejina /6 miliona/ izgubila više od jednog sopstvenog pripadnika /8-9 miliona/“.

Ne bih hteo da krijem da ima i po svemu drugačije postavljanih slučajeva korišćenja istorijskog saznanja – na primer, unuk koji putuje u Jad Vašem i stavlja kamen na grob Oskara Šindlera. A ne bi trebalo izvlačiti ni jednodimenzionalne zaključke iz fenomena kumulativnog heroiziranja, jer ipak, primer deda i baba koji su delovali smelo što se tiče svakodnevnih prakse, može da dobije funkciju uzora i kada je izmišljen i da, na primer, posluži kao motiv da se neko drži isto tako smelo i angažovano u vezi sa neprijateljskim stavom prema strancima, kao što se to pripisuje dedama i babama. U istom smislu pozitivno može i da se oceni ako na kraju savremenog završetka komunikativnog lanca prenošenja kao uzorne slike i figure za identifikaciju većinski ne nastupaju nacisti, nego baš lica koja su se držala antinacionalsocijalistički – bez obzira da li to odgovara istorijskoj stvarnosti ili ne. Jer, ionako mora da se konstatuje, da se ljudi ne sećaju onoga što, s jedne strane, odgovara istorijskoj stvarnosti, a sa druge strane, onoga što je normativno poželjno, nego onoga što na osnovu svog viđenja smatraju istinitim i važnim.

Time se vraćam na budućnost sećanja. Moji empirijski primeri su dokazali da holokaust u nemačkom porodičnom sećanju ne igra nikakvu ulogu; za svoje predstavljanje u istorijskoj svesti

mlađih generacija može da zahvali drugim izvorima: nastavi istorije, televiziji i pedagoškim uticajem memorijalnih centara. Ako se sad u nekim priložima ovog toma ⁹⁾ zapaža sve veća banalizacija holokausta, pa se on sve više čini kao metafora apsolutnog zla, koji ne poseduje nikakvu istorijsku povezanost, onda se to dobro slaže sa nalazom da se u nemačkom porodičnom sećanju seća jedne nacionalsocijalističke prošlosti, u kojoj su „nacisti“ uvek bili oni drugi i u kome na nivou komunikativnog prenošenja ne postoji nikakav kontinuitet između pripadnika sopstvene porodice i krivaca ili makar samo saradnika režima. Tako desocijalizovani i dehistorizirani nacionalsocijalistički zločini mogu da se prime k znanju sa užasom i može da se održi pomen žrtvama holokausta, a da se istovremeno ne postavi pitanje gde se nalazi mesto istorijskog, društvenog i genocidalnog procesa i u kome odnosu to stoji sa tumačenjima i odlukama sadašnjosti.

Koliko god malo ima holokausta u sećanju, toliko je malo u spomenu žrtvama predstavljeno sećanje na aktere koji su ga izazvali. Na nacionalsocijalističke zločine protiv čovečanstva se dakle valjda seća bez subjekta, ako se ne uzmu u obzir zločinci nadčovečanske veličine kao Hitler ili Himler. Da li je, međutim, sve to, ukoliko je uopšte tačno, jednoznačno sa pesimističkim pogledom na budućnost sećanja, ja ne umem da kažem. Verovatno bi se umesto toga, zajedno sa Jonatanom Rozenom, ¹⁰⁾ valjalo konfrontirati sa principijelnijim pitanjem da li holokaust uopšte sadrži pouke, koje mogu da budu relevantne za sadašnje i buduće opcije i delovanja. I, kao što je rečeno, ljudi će se i inače sećati kako god ih je volja.

Primedbe

- 1) Vidi Frei, Norbert: „Politika prošlosti. Počeci Savezne Republike Nemačke i nacionalsocijalistička prošlost“, (Frei, Norbert, „Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik Deutschland und die NS-Vergangenheit“), Minhen, 1996. Risen, Jern: „Holokost, sećanje, identitet. Tri oblika generacijskih praktika sećanja“, (Rüsen, Jörn: „Holocaust, Erinnerung, Identität. Drei Formen generationeller Praktiken der Erinnerung“) u Velcer, Harald, (priređivač): „Socijalno sećanje. Istorija, sećanje, prenošenje sećanja“, (Welzer, Harald, (Hg): „Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung“), Hamburg, 2001, str. 143-259.

- 2) Hafner Sebastian: „Istorija jednog Nemca“, (Haffner, Sebastian: „Geschichte eines Deutschen“), Hamburg, 2000, str. 13.
- 3) U tom pogledu radi se s jedne strane o pilotskom projektu vezanim za socijalnu psihologiju istorijske svesti, s druge strane o višegeneracijskoj studiji „Prenošenja istorijske svesti“, koja je sponzorirana od zadužbine Folksvagen, a sprovedena na Psihološkom institutu Univerziteta u Hanoveru od 1997. do 2000. godine. Sprovedeno je 40 na stimulaciji zasnovanih (nemački psihološki termin je *grundreizbasiert* – Prim. prev.) porodičnih razgovora i 142 kvalitativna pojedinačna intervjua sa pojedinim pripadnicima generacija. Sva imena su pseudonimizirana. – Vidi Velcer, Harald/ Montau, Robert/ Plas, Kristina: „Ala smo bili zli ljudi! Nationalsocijalizam u razgovoru između generacija“, (Welzer, Harald/Montau, Robert/Plas, Christine: „Was wir für böse Menschen sind! Der Nationalsozialismus im Gespräch zwischen den Generationen“, Tübingen, 1997; Velcer, Harald/ Moler, Sabine/ Čugnal, Karoline: „Deka nije bio nacista. Nationalsocijalizam i holokaust u porodičnom sećanju“, (Welzer, Harald/Moller, Sabine/ Tschugnall, Karoline: „Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis“), Frankfurt na Majni, 2002.
- 4) To da se na „Jevreje“, kao što i Nithamer konstatuje, „gotovo uvek sećaju kao na vlasnike trgovačkih radnji, dakle, odmah se asocira na novac i robne odnose, ukazuje na učvršćivanje očekivanog držanja kao jasne, socijalne distance. Sadržina tog očekivanja je u stvarnosti, u kojoj je među nemačkim Jevrejima njih tri puta više radilo samostalno, ali i tri puta više, nego u trgovačkim delatnostima, od Nejevreja, moglo se, doduše, predvideti, ali je promašilo stvarnu ljudsku kompleksnost Jevreja kao sugrađana, jer od njih ni petina nisu bili vlasnici trgovačkih radnji.“ Vidi: Nithamer, Luc „Jevreji i Rusi u sećanju Nemaca“, (Niethammer, Lutz: „Juden und Russen im Gedächtnis der Deutschen“, str. 123 u Pele, Valter H. (priredivač): „Istorijsko mesto nacionalsocijalizma“, (Pehle, Walter. H. Hg.: „Der historische Ort des Nationalsozialismus“), Frankfurt na Majni, str. 114-134.
- 5) Vidi opširno Velcer, Harald: „Kumulativno Herojiziranje. Kako posmatrači i krivci u međugeneracijskom razgovoru postaju junaci svakodnevnog otpora“, (Welzer, Harald: „Kummulative Heroisierung. Wie aus Zuschauern und Tätern im intergenerationellen Gespräch Helden des alltäglichen Widerstandes werden“), u časopisu „Mittelweg 2“, (2001).
- 6) Gospođa Haze u intervjuu citira dugačke pasaže iz svojih životnih sećanja, koje je sastavila zajedno sa svojim pokojnim mužem, zbog toga se citirani pasaži u dikciji razlikuju od drugih sekvenca intervjua.

- 7) Padover, Saul K. „Detektor laži. Saslušanja u pobeđenoj Nemačkoj“, („Lügendetektor. Vernehmungen im besiegten Deutschland“) 1944/45, Frankfurt na Majni, 1999, str. 279.
- 8) Vidi opširno Velcer, (primedba 1).
- 9) Vidi Perc, Arad i Novik („Perz, Arad, Novick) u ovom tomu.
- 10) Vidi Rozen, Jonatan, (Rosen, Jonathan) „The Trivilization of Tragedy“, u Culturefront, (1997), str. 80-85.